

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРО ТАК ЗВАНЕ МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ (1941-1943 рр.)

Період німецько-фашистської окупації України залишається однією із слабко вивчених сторінок нашої історії. Тривалий час дана проблема висвітлювалася односторонньо або майже не висвітлювалася взагалі. Останнє найбільше стосується питання щодо культурно-національного розвитку на окупованих територіях. Окремі аспекти цієї проблеми показані досить схематично і не відтворюють цілісної картини минулого. Особливо це стосується Донбасу. Пов'язано це з тим, що довгий час документальні матеріали з даної проблематики переховувалися в спецховищах радянських архівів. Відтак були недоступними для більшості дослідників. Через це особливо відчувається брак ґрунтовних наукових досліджень з даної проблематики. Проте, деякі аспекти цієї теми висвітлювалися у працях В.С.Коваля¹, М.В. Коваля², В. Косика³, В.І.Кравченка, П.П.Панченка⁴, П. І. Лавріва⁵, Є. Стахіва⁶.

Окремі моменти даної проблеми висвітлювалися у мемуарній літературі. В той же час необхідно відмітити, що переважна більшість спогадів стосується окупації України взагалі, а матеріали стосовно Донбасу практично відсутні. Виняток складають листи історика Михайла Антоновича – сина відомого державного діяча Центральної Ради і Директорії Дмитра Антоновича⁷. До цього треба додати окремі публікації публіцистичного змісту періодичних видань періоду окупації. Усе вище сказане свідчить про те, що означена проблема залишається мало вивченою і досить актуальною. З метою заповнення «білих плям» в історії Донбасу у даній статті буде розглянуто питання щодо спроб культурно-національного відродження у Маріуполі в 1941-1943 роках.

Згідно твердження донецького краєзнавця П.Лавріва, на період 1942 року припадає, так зване, маріупольське відродження, пов'язане насамперед із діяльністю маріупольської "Просвіти", активного театрального життя, видання газет тощо⁸.

Одним із проявів певного поживлення національного життя Донецького регіону стало відновлення діяльності культурно-освітнього товариства "Просвіта", осередки якого у 1942 – 1943 роках діяли в Маріуполі, Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Ворошиловграді, Волноваському та Ольгінському районах. Але найактивнішою була робота "Просвіти" в Маріуполі. У місцевій газеті її діяльність висвітлювалася спеціальною рубрикою «У "Просвіті"». Виникнення товариства було ініційоване як місцевими націоналістами (на чолі з Миколою Михайловичем Стасюком), так і оунівцями, що прибули із Західної України. Згідно із статутом, надісланим, до речі, з місцевої комендатури, товариство не ставило перед собою ніяких політичних цілей і сподівалося "... повести роботу просвіти в напрямку виключно культурно-освітньому". Проте зазначалося, що товариство, "... виховуючи у своїх членів національну свідомість, цим самим буде допомагати у велетенській боротьбі Великонімеччини в перемозі над лютим ворогом всього людства – жидобільшовизмом". До керівництва "Просвіти", крім М.Стасюка, увійшли А.Грій, Ф.Ляшинський, Ф.Гайдар, Л.Сиротенко. При "Просвіті" були організовані історико-етнографічна, мовно-літературна, драматична, жіноча, "хлоп'ячої та дівочої молоді" і технічна секції. Але сподівання націоналістів на можливість побудови власної держави були не до вподоби окупантам, що спричинило репресії щодо просвітян. Це відбилося і на зменшенні уваги до маріупольської "Просвіти" на шпальтах преси⁹.

Як було сказано вище, серед ініціаторів цього відродження був колишній член Центральної Ради й Генерального Секретаріату, першого уряду В.В.Винниченка за часів Директорії, голова маріупольської "Просвіти" Микола Стасюк. До речі, у 20-х роках він працював у Всеукраїнській еніці сільськогосподарської кооперації ("Сільський господар"), був тісно пов'язаний із відомим державним і партійним діячем П. Любченком, який пізніше очолював РНК УСРР. 1930 року М.М. Стасюк був заарештований і засуджений до 10 років позбавлення волі. Після звільнення у 1940 році, він оселився в Маріуполі, де влаштувався працювати сторожем у міському

саду. З приходом німців М.Стасюк стає одним із керівників націоналістів міста. Восени 1942 року він був ув'язнений фашистами під час хвилі арештів українських націоналістів. У лютому 1943 року його звільнили і наказали вийти з Маріуполя протягом 24 годин¹¹.

В діяльності маріупольської "Просвіти" і в громадському житті міста брав активну участь Михайло Антонович, відомий історик зарубіжжя, співробітник Українського Наукового Інституту в Берліні (1936 - 1941 роки), лектор Бреславського університету, доцент Віденського університету¹². Він в період німецько-фашистської окупації Донеччини перебував у складі німецької армії на посаді перекладача. Регулярно отримуючи від батьків, що проживали у Празі, бандеролі з книгами і пресою, М. Антонович поширював серед членів "Просвіти" українську літературу і періодику, брак котрої був у Маріуполі досить відчутним¹³.

Аналізуючи епістолярну спадщину Михайла Антоновича, слід зауважити, що він доволі критично ставився до діяльності українських націоналістів на окупованій німцями території України. При цьому, висловлюючи не лише своє ставлення, а й загальну думку про них, називав націоналістів "обмеженими, безтолковими, що самі не знають, чого хочуть". На думку М. Антоновича, українській справі "... багато шкодить ура-шовінізм наших юних націоналістів, який має за наслідок те, що дражнить людей, і не потрібно, без досягнення цілі"¹⁴. Таку свою позицію Михайло Антонович пояснював тим, що проти нього були постійні випадки з боку націоналістів, через вживання ним у побуті російської мови. Останнє аргументувалося Антоновичем необхідністю зважати на значний відсоток людей, які визнають себе українцями, але по-українськи не говорять. За твердим переконанням М. Антоновича, необхідно було розрізняти дрібницю і важливу справу. Тобто, проявляючи поступливість, він міг говорити з місцевим населенням російською мовою, уникаючи таким чином зайвих непорозумінь. В той же час у більш важливих справах - газетах, радіо, вивісках - він дотримувався принципової позиції щодо використання лише української мови. Аналогічно і в своїй службовій діяльності перекладача,

Антонович домагався написання офіційних документів українською мовою¹⁵.

За ініціативи Миколи Стасюка, Михайло Антонович активно співпрацював у "Маріупольській газеті", регулярно подаючи статті (цензуровані зокрема комендантом міста), які мали успіх у читачів, за винятком, хіба що, націоналістів, які дорікали Антоновичу за брак, на їх думку, проукраїнських матеріалів. Однак, М.Антонович прагнув, насамперед, через пресу пропагувати антиросійські ідеї, спрямовані проти російського великодержавного шовінізму, що підтримувався частиною німецького керівництва. Зокрема, його тішило те, що "...в городі, де все так сильно пересякло російщиною, нема зараз ні однієї російської школи - тільки українські"¹⁶. З огляду на досить значну русифікацію Маріуполя, Михайло Антонович прагнув у своїх статтях не просто голосливо критикувати росіян, а проводити зважену, конструктивну лінію, спрямовану на українське національне відродження міста та краю.

Подальша доля Михайла Антоновича склалася так, що після закінчення другої світової війни він був заарештований на території Німеччини представниками радянської влади і до початку 1960-х років перебував в ув'язненні та на засланні в Сибірі¹⁷.

Діячі маріупольської "Просвіти" прагнули всіляко активізувати культурне життя міста. Так, з початку 1942 року в Маріупольському театрі, директором якого був українець грецького походження А. Ірій, регулярно проводилися театральні вистави, де переважала українська класика: "Наталка Полтавка" І.Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Квітки-Основ'яненка, "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського, "Наймичка" І. Карпенка-Карого. Крім цього, на сцені театру йшли окремі вистави російської та зарубіжної класики, як-то: "Безприданниця", "Без вини винні" О. Островського, "Суєта", "Ведмідь" А.Чехова, "Слуга двох панів". Ставилися також водевілі¹⁸. Варто зауважити, що надіслана до Маріуполя брошура Дмитра Антоновича "Український театр" мала тут досить великий попит серед членів "Просвіти".

Зокрема, її високо оцінили Ірій та Семенота, активні представники маріупольського відродження¹⁹.

В період окупації Маріуполя у місті було започатковано видання україномовної газети. До речі, це було перше видання, яке з'явилося в шахтарському краї. Спочатку воно виходило під назвою "Маріупольська газета" (згодом – "Маріупільська газета"), як орган міської управи Маріуполя. Редактором цієї газети був Микола Стасюк²⁰. Проте, у Маріуполі, крім зазначеного видання, виходив й інший друкований орган "Ехо Приазов'я" (орган металургійних заводів м. Маріуполя)²¹. Ці часописи мали постійні рубрики, присвячені культурологічним питанням. Зокрема, в "Маріупільській газеті" – "Українське культурне життя"²².

Проте, варто зауважити, що ці видання контролювалися й редагувалися безпосередньо представниками окупаційної влади. Зазвичай існувала спеціальна посада шефа газети, яку обіймав представник німецької окупаційної влади. Остання ставила завдання насамперед протистояти більшовицькій ідеології, критикувати радянську систему, але у всякому випадку не друкувати нічого ворожого або шкідливого для німецької армії та окупаційної влади. Також завдання часописів полягало в тому, щоб підтримувати й розвивати у населення українську національну свідомість, прагнення ідейно боротися з більшовизмом та викривати злочинність більшовицької системи, підтримувати німців у цій боротьбі²³.

Незважаючи на те, що вище названі видання були друкованими органами окупаційної влади, вони користувалися попитом у місцевого населення. По це свідчить збільшення тиражу означених видань. Так, наклад "Маріупільської газети" на початку її існування становив тисячу примірників, а згодом він зріс до 27 тисяч екземплярів. Періодичність видання доходила до 3 – 4 разів на тиждень. По змісту вони містили велику кількість відомостей з усіх сфер соціально-економічного, політичного, культурного життя як області, так і світу загалом, були насичені фотографіями та ілюстраціями. Щодо ідейної спрямованості, то редакція "Маріупільської газети" висловлювала такі гасла: "... жорстока боротьба з більшовизмом,

розвиток національної культури України, тісне співробітництво з Німеччиною, вивчення її культури, недопустимість байдужого відношення до боротьби, що проводиться в ім'я творення в Європі нового ладу і, нарешті, збудження місцевої національної громадськості і приватної активності та ініціативи..."²⁴.

Відомо, що керівництво, співробітники "Маріупільської газети" та інших видань регіону брали активну участь у зборі коштів для підтримки оунівського підпілля. Зокрема, редактор газети "Хлібороб" (орган Волноваської міської управи) К.Соколюк доставив до Маріуполя майже 3000 карбованців, зібраних для цієї мети²⁵.

Проте, маріупольське відродження тривало недовго. У серпні 1942 року німці арештували першого провідника ОУН Маріупольської округи вихідця з Львівщини Степана Держка. Його та інших заарештованих представників інтелігенції перевезли до тюрми в Сталіно, де він, тяжко побитий, помер. У грудні того ж року німці ув'язнили Стасюка, Ірія та залізничників, запідозрених у перевезенні підпільної літератури на Донбас.

Після наступної хвилі арештів маріупольських українців (на думку П.Лавріва тут не обійшлося без доносів залишених агентів НКВС) у червні 1943 року окупанти розстріляли члена ОУН Теодора Грицева, що за власні гроші купував книжки і роздавав їх мешканцям міста²⁶.

Таким чином, необхідно відзначити, що ідея "Маріупольського відродження" стала спонтанною в результаті діяльності, з одного боку, українських націоналістів, похідні групи яких направлялися на терени Східної України в 1941 – 1942 роках, а з другого – представниками місцевої української інтелігенції. В той же час були випадки активної участі в культурно-національному житті Донеччини окремих представників української діаспори, що перебували на службі в німецькій армії, як, наприклад, Михайло Антонович. З огляду на те, що учасники цього відродження діяли неузгоджено і фактично без чіткої мети, результати його були незначними. Однак, варто зауважити, що саме приклад культурно-

національного життя Маріуполя в 1941 – 1942 роках був одним із найбільш показових на всій території окупованого Донбасу.

1. Коваль В.С. В роки фашистської неволі: (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни). – К.: Політвидав України, 1963; Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. – К.: Політвидав України, 1970. – 135 с.
2. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. Думка, 1979. – 135 с.; Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучас. концептуал. бачення. – К.: Б.в., 1994. – 57 с.
3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.
4. Кравченко В.И., Панченко П.П. Украина во второй мировой войне (1939-1945). Современное видение, неизвестные факты. – Донецк: Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 100 с.
5. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. – 208 с.
6. Стахів С. Національно-політичне життя Донбасу в 1941-43 рр. // Сучасна Україна. – Ч. 16-18. – 12, 26 серпня, 2 верес. 1956.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. Р-3956 (фонд Д.В. Антоновича). – Оп.1. – Спр.9.
8. Лаврів П.І. Названа праця. – С. 165.
9. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. // Вісник Харківської державної академії культури. Випуск 4. Збірник наукових праць. – Харків – ХДАК, 2001. – С. 195.
10. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону. – С. 194 – 195.
11. Титаренко Д. М. Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.). // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 8. – С. 203.
12. Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 51.
13. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.14.
14. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп.1. – Спр.9. – Арк. 16.
15. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп.1. – Спр.9. – Арк. 16.
16. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4.

17. Рудницький Я.Б. Із спогадів про Михайла Дмитровича Антоновича //Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1989. – № 4. – С. 82 – 89.
18. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.11, 56, 66, 68.
19. ЦДАВО України. – Ф. Р-3956. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.40.
20. Добровольський О. Донецьке козачтво: Донецьк: ТОВ “Лебідь”, 1996. – С.5.
21. Титаренко Д. М. – Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.). – С. 200.
22. Маріупільська газета. – 1942. – 8 жовт.
23. Ващенко Г. З часів німецької окупації України (Спогади) // Визвольний шлях. – Лондон, 1957. – березень. – № 3. – С. 338.
24. Титаренко Д. М. – Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.). – С. 201, 206-208.
25. Титаренко Д. М. – Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.). – С. 203.
26. Лаврів П.І. Названа праця. – С. 165.